

ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԱԹԷՆՔ

ԿԱՄ

ՄԻԵՐԱԿՆԵՐԻՑ ՈԳԻ ԱՌԱԾ ՄԻ ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆԻ

Ջատկական տօները մօտենում էին և ես կարօտակէզ սրտով սպասում էի ըղձալի Աթէնքի տեսութիւնը, ալս պանծալի քաղաքի և նրա շրջակայքի տեսութիւնը, որոնք իմ պատանեկական հասակի ամենասիրելի երազների կենտրոնն էին եղել: Այն, ալն երջանիկ օրերից արդէն պատկառելի քսան տարիներ են անցել, երբ մեր բանաստեղծ սիրելի ուսուցիչ Աղաբանցը մեզ նկարագրում էր ալն սքանչելի տիտաններն ու նրանց զարմանահրաշ քաջագործութիւնները, բաց և ալնպէս ես դեռ շատ բանէի լիշում: Թէն լետու ես օտար դպրոցում նորից կրկնեցի նոյնը, սակալն ալնտեղ ոչ ալն հասակը և ոչ ալն հմուտ պատմիչն ¹⁾ ունեցալ, որ ալնպէս գիտէր խօսել մանուկների սրտի հետ, որպէս Հոմերոսը երբեմն մանկական հասակում գտնւած ժողովրդների հետ: Միւս ընկերներս ու ես թէն արդէն 10—13 տարեկան էինք, սակալն ամենալն զարդասրտութիւնով հաստտում էինք ալք ամենին և ոգևորում էինք նրանցով:

Եւ երբ ես մի կողմից մանկական և միւս կողմից երիտասարդական սիրելի իղձերով զեղուն սրտով անհամբերութիւնով սպասում էի ալք օրին, քանի նա մօտենում էր, ալնքան խառնում էր եղանակը, ալնքան ալկոծում ու խռովում էր ծովը: Ուրեմն ալս անգամ ևս ինչպէս իմ երազ-

¹⁾ Մի զեղեցիկ զուգադիպութիւն էր ալն, որ հէնց նոյն օրերում իմ ալք սիրելի ուսուցիչն արդէն ալեխառն մօրուքով պաշտելի Հալբիլի տեսութիւնից լետու, իբր Աթէնքի ականատես, ալծմ ոգևորում էր իմ երիտասարդական սիրտը, երբ Ջովիտիակի վրալով հալբիլիք էր վերադառնում:

ներկից շատերը պիտի անհերժաբանալին, մտածում էի ես սրտնեղութիւնով ու տարակուսանքով: Բայց ահա արձակուրդ, ահա և մի սքանչելի օրս Որքան զեղածիծաղ, որքան հրապուրիչ էր այսօր ալն ծովը, որ իբրև մի գիւրադպաց ու քնքով սիրտ՝ ալնպէս կարեկից ու մասնակից է մալր բնութեան հիասքանչ կեանքի ալս կամ ալն ուրախ ու տխուր երևութիւններն, որոնք իրան ըմբռնելի են:

Մինչդեռ ես ալսպիտի զգացմունքներով տողորած շողենաւի սանդուղքից բարձրանում էի, սպասում էի մանաւանդ լոյներից մի մեծ քանակութիւն ուղեկիցներին, սակաւն մեծ եղաւ, ի հարկէ, իմ զարմանքը, երբ Նախկին երևելի Խօնիալի ժամանակակից դասկներից միայն մի երկու պարզ ընտանիքներ տեսալ, որոնք իրանց աղգակաճներին էին ալցելութեան գնում: Ես լսելէի, որ ալս առթիւ շատ մարդ է գնում, բայց միայն եւրոպացի ճանապարհորդներ տեսալ: Ահա նաև ալս անգամ ես համոզեցի, որ ալս կողմերի լոյներն աւելի եւրոպական կեանքի արտաքին երևութիւնն ըմբռնելով՝ դեռ շատ հեռու են նրա իրականութիւնից:

Դեռ Զմիւռնիալի ծոցից չեղած՝ մութը կոխեց, ալնպէս որ ես ալ ես չը տեսալ ալս անգամ Քիոս և Պարա կղզիները. միայն առաւօտեան երեաց Էգէլեան ծովի մեծ կղզիներից մէկը՝ Էօլբօան (Եւրէա) և սրա հանդէպ՝ փոքրիկ Անդրօսը: Աւելի հեռուն ալ կողմից արդէն երևում էր մշուշի մէջ հռչակաւոր Ատտիկեան թերակղզին, իսկ ձախ կողմից նրա փոքրիկ դրացիներից Յիա կղզին: Մենք անցնելով Լիւրն հրտանդանի առջևից՝ արդէն Էգենալի ծոցն էինք մտնում, որի հարաւում Էգենա համաճուն կղզին, իսկ հիւսիսում հռչակաւոր Սալամին էր, որ բարձրանում էր մեր առաջ, Վերջինս ալնքան մօտ է (4 հազարամետր) Աթէնքի Պիրէա նաւահանգստին, որ հեռուից բոլորովին անբաժան է երևում նրանից: Սալամին, ինչպէս լատին է, ի հնումն առանձին պետութիւն էր, որի Տելամոն և Ալաքս թագաւորներն ամենաերեւելիներն են: Նա Սոլոնի և Եւրիպիդէսի հալոնիքն էր և պատմութեան մէջ անմոռանալի է նրա անունը, որովհետև ալստեղ էր որ մեծ հալոննասէր Թէմիստոկլէսը, պատմական ամենավեհ սնձերից մէկը, 480 թ. Ք. առ. կործանեց գոռ Քսէրքսէսի ահաւոր նաւատորմիղը, ալն Քսէրքսէսի, որ Հէլլէսպոնտի վերալ կամուրջ անցկացրեց, ապա Աթէնք հասնելով՝ ալրեց և ապա լաղթելով մի նաւակով փախուստ տւեց 300,000 զինւոր երեսի վրալ ձգելով: Այժմ Սալամին բաւականին բարձր լեռների վրալ երևում են մի քանի փոքրիկ քաղաքներ ու գիւղեր:

Բայց դեռ ալս կղզին չը հասած՝ շողենաւը դէպի աջ է շեղում ու մտնում է Պիրէալի, Աթէնքի հին պահապան հրշտակի և մատակարարի, փոքրիկ ու խոր ծոցը, որը փարոսների մօտ ալնքան ճեղ է, որ հաղիւ թէ երկու մեծ շողենաւեր միաժամանակ անցնելու թող ստար: Եւ ահա հետզհետէ պարզում է մեր առաջ ճան Աթէնքը, սակաւն նա ծովափից հեռու

և պատմական եօթը բլուրների ստորոտներում հիմա զետեղուած լինելով մեզ ցոյց է տալիս համարեա միայն իւր փառքերի փառք Ակրոպոլիսը, ալն միջնաբերդը, որ աւելի աստուածների բնակավայր՝ քան պատերազմական հանդիսավայր էր եղել։ Այս նաւահանգիստը քաղաքից թէն 8 հազարամետր հեռու էր գտնւում, սակայն երկու ահաւոր պարիսպներով միացած էր նրա հետ և որոնց հետքերը տակաւին լաւ տեսնւում են։ Այս պարիսպներից մէկը շինել էր Թէմիստոկլէսը, իսկ միւսը՝ Պերկլէսը, Նրբ լեզանդրը գրաւեց Աթէնքը, խորտակեց նրա ալս պատւարները, լետոյ նրանք մասամբ վերաշինեցին Կանոնի ձեւքով և նորից հիմնադրուեց եղան Սեյլալի հրամանով։ Ալեմ Պիրէլան մի պատկառելի արւարձան է մօտ 10,000 բնակիչներով։ Նրա առաջ շարունակ կանգնած են բազմաթիւ շոգենաւեր, առագաստաւոր նաւեր, հսկենական և լաճախ օտար մարտանաւեր։ Նրա մէջ գործում են բաւականին քառակուսեանմբ գործարաններ, նա մի բանով ու կենսալի նաւահանգիստ է, որ մալրաքաղաքից իւրաքանչիւր 20 րոպէն մի անգամ երկաթուղային կառքերի երկար շարքեր է ընդունում ու նոյնքան վերադարձնում։ Աղեղնաձև ու լաւն ծովափն իւր երկկողմանի սալալատակներովն հէնց առաջին վալրկնից գեղեցիկ տպաւորութիւն է գործում նորեկի վրայ։ Մենք իջնում ենք մաքսատուն, ուր ամենևին անցաթղթի անուն չը տալով, հարեանցի խուզարկում են մեր իրերդէններն և մեզ իսկոյն աղատութիւն տալիս։ Մի քանի քալ փոխելով հասանք ասպուղին (տրամաւ ձիաքարշ երկաթուղի) և երբ կառք նստեցինք, մի խղճով բեռնակիր ձեռք մեկնելով մի քանի լեպտա ուղեցւ։ Մենք որ նրան ամենևին չը ծառայեցրինք, տարօրինակ համարեցինք նրա պահանջը։ Իմ աւատրիացի ուղեկիցը խոթողադէմ նաւածքով մերժեց նրան և ասաց՝ Ահա ալս արեւըրում պատահում են ալսպիսի բաներ, Նս էլ սկսեցի մտածել, որ ահա սկսւում են ալն կողոպտումները, որոնց մասին ալնքան լսելէի, սակայն դեռ Աթէնքի երկաթուղային կալարանում ես չըջապատողներս տեսնելով՝ դարձալ իմ ուղեկցին արտալատելով ալն միտքը, թէ ալս լոյներն ամենևին իրանց Պոլսի և Խզմիրի ազգակիցներին չեն նմանում, որ աթէնացոց երեսից կարծես մի տեսակ աղնւութիւն է կաթում։ ձիւտ է, լարեց նա, ես էլ առաջին անգամ նոյն տպաւորութիւնն ստացալ և ապա երկար տարիներ ալք երկու երկրներում շարունակ առետրական գործեր ունենալով՝ աւելի ու աւելի համոզեցի։ Այս լսելով մի աննկարագրելի ուրախութիւն զգաց իմ սիրտը, որ ցանկանում, ալս, փախալում էր ալս պատկառելի վալրերում մի աղնիւ ժողովուրդ տեսնել։ Արդեօք ուրախակցութեան և վշտակցութեան զգացմունքներն էին, որ ալք վալրկներն միմեանց հետ մրցելով իշխել էին ուղում իմ սրտի վրայ, թէ մի ետական ցանկութիւն՝ իմ սալստելի գեղեցիկ տպաւորութիւնների ամբողջացման համար։ Թէ ալս և թէ ալն մարդկային էր... Անցնելով գործարանների, ձեթաստանների, ալգեստանների և արտերի միջից՝ մենք շուտով քաղաք հասանք, որի կալարանի

առաջ սպասում էին ասպուղու կառքերից զատ նաև բազմաթիւ հանրա-
կառքեր ու կառքեր Դէպի հիւրանոցը տանող փողոցը թէև միւսների պէս
ընդարձակ, սակաւն ճրանց չափ էլ փոշոտ էր։ Այս⁷⁰ գողտրիկ մալրաքաղաքի
ամենազվտաւոր պակասութիւնը փոշին է, որ լիրաւ անտանելի է, թէև երկու
կողմերից փողոցներն ունեն սալապատակներ։ Քաղաքի հարստութեան մի
նշանաւոր մասը ծախսուում է հասարակական և մասնաւոր հողակապ շի-
նութիւնների վրայ և ալապիսով ալ ևս միջոց չէ մնում փողոցները քարե-
լու, որ միշտ ապագայի խնդիր է մնում և թերևս շատ երկար, շնորհիւ
Յունաստանի տնտեսական լարածուն ծանր վիճակին։

Բայց սակաւն նախ քան նոր Աթէնքի և նրա նորագուն կեանքի
մասին խօսելու՝ հարկ եմ զգում նախ հնից սկսել, որի փշատակարանները
տեսնելու իմ զվտաւոր նպատակն էր, ուստի և ես կարծում եմ, որ իմ
նկարագրութիւնների ալս բաժինը մասնաւորապէս գրաւելու է իմ ընթեր-
ցողների հետաքրքրութիւնը։ Այս քաղաքը ժողովրդների քաղաքակրթա-
կան-պատմական կեանքում բոլորովին մի բացառիկ դիրք է լո՛ւն և
անցնալով առանձին նշանակութիւն է ունեցել արևելեան ժողովրդներից
նաև մասնաւորապէս մեր Հայկազեանի համար, թէև շնորհիւ քրիստոնէա-
կան բուռն հոսանքին՝ ալդ սերտ լարաբերութիւններից շատ կցկտուր փ-
շատակութիւններ են մնացել։ Մեր ազգն ի հնուց լիրաւի շատ առնչու-
թիւններ պէտք է ունեցած լինէր ատտիկացիներին հետ. թէ մինը և թէ
միւսը ուսումնասէր, թէ մէկը և թէ միւսը նւիրած աւելի քաղաքակրթա-
կան խաղաղ գործին՝ քան ասպատակութեան կամ աշխարհակալութեան,
եւ ահա մենք քանի աւելի ենք հետազոտութեան նիւթեր ձեռք բերում
մեր նախնիքների կեանքից, ալնքան ևս առաւել սերտ կապեր ենք տես-
նում այս երկու երկրների կրօնական և փիլիսոփայական հալեցածքների,
գրականութեան, գեղարւեստի, արհեստի, սովորութիւնների, աւանդու-
թիւնների և ալ բազմապիսի երևութիւնների մէջ։ Բայց ի՞նչ, մինչդեռ հին-
գերորդ դարում փալտում է հալ գրականութիւնը, ոսկէ դար պանծալի աս-
տիճանին հասնելով՝ ալնտեղ Յունաստանը իւր աստածների հետ քրիս-
տոնէական դարում կորցնում է և իւր ալն չքնաղ դիրքը աւար դառնալով
չորրորդ դարու վերջերում Ալարիսի վէստգոթներին և 520 թ. Յուստինիա-
նոսի հրամանով զրկուում նաև իւր զպրոցներից, թէև մենք ոչ հաւաքէտ և
ոչ պատմաբան ենք, սակաւն թող ներսի նաև մեզ իրրև մի հարցասէրի
կարծել, որ մի ալնալիս ընտիր կլասիկական լեզուն, մի ալնալիս կիրթ
ճաշակ և միտք անհնարին էր ունենալ մեր հինգերորդ դարու մատենադր-
ներին, եթէ նրանց նախահալքերը դարեր, շատ դարեր առաջ նախապատ-
րաստած չը լինէին ալդ արդաւանդ հողը։ Ներկալ դարու ալապիսի նպատ-
տաւոր հանգամանքներում մենք ականատես ենք ալն իրողութեանը, թէ
ինչպէս լամբ քալելով է մշակուում մի լեզու։ Ինչու չը կարծել, որ մենք նոյն
խիկ հնչլենական ոսկէ դարում, ալնինքն չորրորդ դարում Քր. առաջ ունե-

ցած լինելիճք ուսանողներ Աթէնքում և նրա ճառագայթներով լուսաւորւող ալլ լուսնական քաղաքներում: Մեր հալագէտներից մի քանիսն երբ տեսակէտը գրաբառի հնուկեան մասին անկասկածելի է:

Ուրեմն սկսենք հին Աթէնքից և չը բաւականաճք միայն մնացած լիշատակարանների առթով ալս կամ ալն տեղեկութիւնները տալով, ալլ վեր առնենք ալս հիւանալի քաղաքի պատմական կիանքի շրջաններից ամենանշանաւոր երևութիւնը, որոնք պիտի ծառայեն իբրև լուսարանութիւն մեր ասածներին: Եւ քանի որ մենք ձեռք առանք ալս նիւթը, մեր հարցասէր ընթերցողին որքան և իցէ բաւականութիւն պատճառելու համար, չը խնայեցինք մի քանի աւելի ժամեր՝ ալս նիւթերը ֆրանսիական՝ աշխարհիս մեծագոյն նոր հանրագիտարանից քաղելու ¹⁾: Եւ ահա ինչ գեղեցիկ խօսքերով է սկսում ալս թղւածի առաջին մասի կազմող Ժ.-Ա. Հիլլը՝

«Չկալ հին պատմութեան մէջ մի աւելի վնհ, մի աւելի լուսաւորանում՝ քան Աթէնքը: Ալս անունը մի ամենափալլուն քաղաքակրթութեան լիշատակն է արթնացնում, որ երբ և իցէ տեղի է ունեցել, Նա ամբողջում է ալն, ինչ որ մարդկութիւնն արտադրել է ամենակատարելալ գրականութեան, գեղարեստի, փիլիսոփայութեան և քաղաքականութեան մէջ. Նա ոչ միայն իդէալական իմաստութեան արտապատկութիւնն է, որ ընդունակ է մարդկալին բարւոքման տեսութեան (թէօրիա) և մտազննութեան շրջանում. Նա մեզ ներկայացնում է իրականութիւն ստացած ամենագեղեցիկ երազների տեսարանը, մարդկալին տեղւանքների և ձիրքերի ներդաշնակ հասասարակչութիւնը, մարտական քաջութիւն և հալոնասիրական անձեռարացութիւն՝ նւիրած բարձրագոյն իմացականութեան, ընկերական բոլոր ոլթերի ներդաշնակութիւն՝ բանականութեան և մտափալարի (իդէալի) տիրապետութեան համար: Լուսաւորութեան ալս աղբիւրից, դրւած արեւլքի սահմանադլիւում, որից Նա իւր ցոլքերն էր ստացել, տարածւեց բարբարոս արևմուտքի մէջ հին քաղաքակրթութեան բոլոր պաժառութիւնը, Ժամանակակից ոգին նրան է պարտական իւր ամենաթանկագին վաստակները, չկալ մարդկալին հանճարի մի հատիկ չալտութիւն, որ Աթէնքում չունեցած լինէր իւր ներածութիւնը (initiation) և ամենալանալի՝ իւր նախատիպարը:

Ա. Աթէնք է իւր ծագումից մինչև Պիզի ստրատիգները Աթէնք, Աֆրիկալի մալրաքաղաքը գտնւում է ապառաժուտ բլուրներով

¹⁾ Սորա միայն Ա տառով սկսող բառերը Հալկազեան երկուհատոր բառարաններից կրկնակի ստաւր գրքեր են կազմում. դեռ Բ տառն է, ունի 400 աշխատակիցներ, և երբ լրանալ, ինչպէս երևում է, բարձր պէտք է լինի ոչ միայն գերմ. Բրոքհաուս հանրագիտարանից, ալլ և Մալերինից, որ երբ վերջերս աւարտեց՝ աշխարհիս ամենհարուստ գիտական շտեմարանի անունը վաստակեց:

ընդհատած դաշտավայրի մէջ, Այս բարձր մասերում այս վտիտ և քար-քարուտ հողը, իսկ ստորոտներում ճահիճներով զրաւած՝ ամենեւին լար-մար չէր երևում մի բազմամարդ քաղաք սնուցանելու և նրա բարդաւա-ճութեանը նպաստելու թէև առասպելաբանութիւնը հողագործութեան սկզբնաւորութիւնն Աթէնքին է վերագրում, սակայն հացահատիկներն ընդ-հանրապէս լաւ չէին հասնում արտեղ, միայն գարին էր որ հասնում էր մի քանի պտուղների հետ: Բայց հողի այս պակասութիւնը փոխարինում էր կլիմայի առաւելութիւններով՝ օդի բացառիկ պարզութիւնով: Ամբողջ Յունաստանի մէջ, ցօղերի առատութիւնը, որ շարունակւում էր նոյն իսկ ամառային ամենատաք ժամանակներում, ծովի սիւքերի զովարարութիւնը, մինչևիւ լեռները հիւսիսում և արևելքում պատսպարում էին խիստ և վատառողջ հողմերից, որքան որ նպաստաւոր էին բոցերի մշակման, նոյն-քան էլ մարդկանց ֆիզիքական և բարոյական առողջութեան, Հողը, որ միմիայն շնորհիւ աշխատութեան էր արտադրում, զէպի գործունէութիւն էր գրգռում. ծովն օգնում էր քաղաքի կեանքին և որովհետև անհնարին էր երկրագործական արտադրութիւններն արտահանել, որոնք հազիւ բաւա-կանութիւն էին տալիս ներքին պէտքերին, արտահանութեան առևտուրը կարող էր միայն մշակած նիւթերին վերաբերել: Այստեղից արւեստների զարդացումը, որոնք զարդարում էին կեանքը, ճաշակաւոր և ճարպիկ կաւա-գործութիւն: Պէնտէլիքի ընտիր մարմարիւնները մատակարարում էին ճար-տարապետութեան նիւթը, իսկ Լոբիումի արծաթի հանքերը՝ տուրնաուի դիւրացուցիչ դրամները:

Այս անունը, որ քաղաքը պատմութեան մէջ կրում է, միայն իրան լատուկ չէր, և զանազանելու համար ասում էին Ատտիկէլի Աթէնք, Յի-րաւի ի հնումն ինքն համանուն քաղաքներ կալին: Բոլոր այս քաղաք-ները առանց բացառութեան իրանց անոճներն ստացել են Աթէնայից¹⁾: Նրբ Աթէնքում պելագդներն էին բնակում, նա սկզբները Վէկրոպիա էր կոչւում, Վէկրոպի անոճից, թաղաւորներից առաջինի, որոնց մասին առասպելական պատմութիւնը լիշատակներ է պահպանել: Նրբ դորիացի-ներն արշաւեցին զէպի Պելոպոնէս, լծնիական ցեղին վերաբերեալ ժողո-վուրդներն ալնտեղից դուրս մղելով՝ ապաստանեցած էգայեան լեռների մէջ, որտեղից նրանք չը լապաղեցին Պէդիաո դաշտավայրն իջնելու, որ զէպի Աթէնք էր տանում: Առասպելաբանութիւնը պահպանել է նաև մի ալլ գաղթականութեան լիշատակ, որ միևնույն ժամանակ աթենացիներին ու Էլօլգէսի բնակիչներից միմեանց զէմ հանեց. այս կոլիւնները վերջացան նրանով, որ երկու կողմերն հաշտելով մի դաշնակցութիւն կազմեցին ու

¹⁾ Տարբերութեան համար այս քաղաքի անունի վերջն աւելացնում էին լողնականի մասնիկն, ինչպէս հպերս էլ՝ ք տառը:

Այս և միւս քաղաքաբաժինները, միասին թւով տասը, ունէին երեք տեսակ բնակիչներ. Եւդատրիտներ կամ աղնւակահներ, Գէոմորներ կամ մշակներ և Դէմիուրներ կամ արհեստաւորներ:

բ. Աթէնք Պիզիստրատի զննարից մինչև մեղական պատերազմն երբ Պիզիստրատ, տիրանալով Աթէնքին՝ փոխարէն իւր բռնապետութեան աշխատեց իւր Հիպպիաս և Հիպպարք որդիներէ հետ մեծ մղով տալ հասարակական շինութիւններին՝ քաղաքի գեղեցկութեան և ընդարձակման համար: Հիպպարքի գործերից ալտող լիշնք նվիրական ճանապարհի վրայ, որ դէպի Ելօզեմէ գնում, Հիպպարքի կառուցած հասարակական գիմնապիտնը, ճեմարանը, որ Կիմոնը զարդարեց և Պլատոնը լուսաւորեց:

Հիպպարքի սպանութիւնն և Հիպպիտոսի արտաքսումը ամենեւին չընդհատեցին Աթէնքի գեղարւեստական կերպարանափոխութիւնը: 500 թւականին Ակրոպոլիսի հարաւ արեւելեան զառիւղալուստ շինւեց առաջին քարէ թէատրոնը, Դիոնիսոսի թէատրոնն, ալտալէս անւանւած Լէնէոնի դրացիութեան պատճառով որ հաստատում էր ալն առանձին խնամակալութիւնը որով աստուած մեծարում էր բնական խաղերը, Նվարիալից և Մեզարաչեց Աթէնք եկած ալս խաղերն իրանց ծագումով Դիօնիսիանների (Բաքոսեան տօնախմբութիւնների) տարրերից մէկն էին կազմում, ինչպէս հագներոցութիւնները (ռասողիա) Պանաթէնեան երգերի մի տարրը: Թէատրոնը, որ լետող գեղեցկացաւ, իւր ծագումով մի շատ հասարակ շինութիւն էր, հանդիսականների աստիճանները կտրւած էին ապառաժի մէջ. բնմն ու երաժշտարանն էին, որոնք խկապէս որոշ չէնք ունէին:

Մեղական (պարսկական և. դար Քր. առաջ) պատերազմները ծանրագոյն ճգնաժամն էին, որոնց շնորհով աթէնական քաղաքակրթութիւնը կարող էր կործանւել, որոնցից նա հակառակ մարդկալին կանխատեսութեան՝ դուրս եկաւ մեծացած, զօրացած, աշխարհը զարմացնելով ամենասքանչելի պտուղների բարդաւաճումով: Մարաթոնում էր ալն, Աթէնքի հիւսիսում՝ իւր քաղաքական կեանքի անմիջական շրջանում, որ աթենացի Միլթիադէսը կոտորեց Դարիոսի զինւորներին. Սալամինոմն էր, Ակրոպոլիսի աչքի առաջ, նոյն խկ նաւահանգստում, որ եռ էր գալիս Աթէնքի առետուրը, ուր աթէնացի թէմիստոկլէսը Քսէրքսէսի նաւատորմիդին մի ալնալիսի հարած տւեց, որից նա ալ ևս չուղղւեց: Թէրմոպիլեան կիրճի անցնելուց լետող Աթէնքին էր, որին Քսէրքսէսն ամենասատառիկ հարած տւեց, նա ալնաղ զգում էր Յունաստանի հոգին, տոկոճութեան բարոյական կենտրոնը: Մինչդեռ թէմիստոկլէսը ծովի վրայ վճռական ճակատամարտը տալու համար մարդաբնակութեան մեծամասնութիւնը Արէզէն ու Սալամին փոխադրեց, մի քանի լամառներ, պատդամախօսի ասածին բառացի մեկնութիւն տալով՝ փակւեցին Ակրոպոլիսի պատերի մէջ, որ արեւելեան և հիւսիս-արեւելեան կողմերից պաշտպանւած էր

միայն պարտէզներով և ձիթատաններով, Անկախածեցի է, որ պաշարումը Պիղիստորատների զարդարած քաղաքը աւերակների բեկորներ դարձրեց: Բայց անկախութիւնը փրկած էր և ազգային զգացմունքը վերին աստիճանի գրգռած բոլորովին անսպասելի լաղթութիւններով՝ պատրաստականութիւն էր ընծալում ամեն տեսակ զոհարերութեան, Քաղաքն և իւր չէնքերը բարձրացան մոխրի միջից աչնպէս, ինչպէս Աթէնացիների հուշկը վտանգներից՝ գեղեցկացած և մեծացած: Պատերազմից վտու ըստ Քսէնոֆոնի՝ քաղաքն ունէր 10,000 տուն և ամենահաւանական հաշիւները հասցնում են ազատ և գերի բնակիչների թիւը մինչև 120,000, չը հաշւած պիւրէացիներն ու արւարձանների բնակիչները: Եթէ հաւատ ընծալենք թուրքիտէսին՝ Աթէնքի շրջափակը համարեա 43 ստադ, ափսինքն՝ համարեա 8 հազարամետր էր եղել:

Գ. Աթէնքը Մեգական պատերազմներից մինչև Աղէքսանդր, Հասկանալի է, որ Աթէնքի հրկիզութեան լաջորդ օրը և ափհոգսերը, որոնք նրա ապահովութիւնը Թէմիստոկլէսին ներշնչում էին, քաղաքը ամենեւին չը մտածած լինէր չքեղազարդ ու բազմատես շինութիւններ կառուցանելու մասին և շարունակելու Պիղիստորատիզների աւանդութիւնները, ձարտարապետական բնաւորութիւն ունեցող միայն Արտէմիս Արիստորուլէի տաճարն էր՝ Մեկտ քաղաքաբաժնում, որ նրան են վերագրում: Բայց ափ, ինչ որ նա չը կարողացաւ անել, ձեռնարկեց կիմոնը, որ գեղեցկացման գործում Պիղիստորատների շարունակութիւնն է կազմում, իսկ Պերիկլէսի՝ նախորդը: Միւս կողմից ալ մեծ քաղաքացու գործունէութիւնը միանում է Աթէնքի գրադիտական ու գեղարւեստական ամենագեղեցիկ շրջանի հետ: Ողբերգութիւնը Էսխիլի և Սոֆոկլէսի շնորհիւ, կատակերգութիւնը Կրատինոսի միջոցով, որին գերազանցեց Արիստոֆանը զարգանում էին նոյն ժամանակները՝ կաւագործութեան, պատկերահանութեան ու քանդակագործութեան հետ: Ազաթարիւտը նկարչութիւնը բեմական խաղերին ծառայեցրեց. Պոլիգնոտը, Կիմոնի անձնական բարեկամը, իրան նւիրեց տաճարներն ու հասարակական շինութիւնները պատմական և առասպելական նկարներով զարդարելու գործին: Աթէնական քանդակագործութիւնը, ազատելով խիստ ձեերից և նւիրական դիրքերից՝ մրցում էր իւր արտաբարութիւնով և բազմապիսութիւնով Սիկիոնի, Արգոսի և Էգինալի հուշակատր չկողաների հետ... Աւելացնենք ալ զանազան գործերի վերաջնամարանի գեղեցկացումը արտաքին կէրամիք թաղում և բարեկեցիկ քաղաքացիների քաղաքաբաժնինը, մի մրցութիւն միևնույն ժամանակ թէ հալոնասիրական և թէ գեղարւեստական, ափնպէս որ քաղաքը, հրաշքով աւերումից ազատելով՝ արժանի եղաւ որքան իւր տներով, նոյնքան էլ իւր չէնքերով իւր քաղաքական, պատերազմական և քաղաքակրթիչ դերին:

Սրեւում էր, որ Կիմոնը չափազանց նւիրած էր Աթէնքի վերաշինութեան՝ ի վիստակ իւր հօր և լոգուտ իւր ընտանիքի: Քաղաքադէտ, վարիչ

և զօրավար Պէրիկլէսը ի նկատի ունէր միայն Աթէնքի բարձրագոյն շահերը՝ Նրա միջոցով է որ քաղաքի բարոյական մեծութիւնն ու նիւթական պարծառութիւնը հասան լիակատար բարգաւաճման։ Ամեն ինչ միասին պատահեց, արեւտագիտները հանճարը, պետական անձերի մէջ լոյս ու շուք, հասարակական զանձի հարստութեան անսպասելի աղբիւրներ, խաղաղութիւն ներսը, զինուորական փառք դուրսը (Beulé, l'Acropole)։ Պէրիկլէսը վերաշինեց Պարթէնոնը, զօրեական ոճով կառուցած այս տաճարը, որին ձեռնարկեց Պիդիստրատ և պարսիկների ձեռքով աւարտելուց առաջ քաղաքացւեց. նա Պարթէնոնին միացրեց Պրոպիլէյը որի սպիտակ մարմարներից շինած սրճաղարդ սրահը (portique) աղամանդի նման պսակում էր միջնաբերդը. ապա նա վերաշինեց Էրէկթոնը, Աթէնաս Պալլասի հին սրբարանը, Թէ ինչ աստիճանի մեծածախս էին այս շէնքերը, կարելի է դատել միայն նախագաւթիւնը գիտենալով, որ 10 միլ. ֆրանք արժեց. Աթէնաս Պալլասի արձանի ոսկէ մասը բիւլին 3 միլիոն նստեց, Ամենից առաջ լրացաւ Պարթէնոնը, նախագաւթիւնը 436-ին սկսելով վերջացաւ հինգ տարի քիտու, Դէլփոսի տաճարի դաշնակիցների ընդհանրական զանձարանն էր, որ օգնութեան հասաւ Պերիկլէսը համարում էր այս մեծագործութիւններն իբրեւ հանրապարական սկզբունքների ամենաբարձրագոյն և ամենախմաստուն գործադրութիւն։ Նրանց միջոցով նա տարածում էր առատութիւն ամեն բանի և այս առատութիւնը պտուղ էր խելացի աշխատութեան, որ մարդարանական բոլոր գործոն անդամները շարժման մէջ էր գնում. ապա առատութիւնը բղիթում էր դաշնակիցների նիւթական կարողութիւնից, որի փոխարէն Աթէնքը երաշխաւորում էր ալդ պետութիւնների ապահովութիւնը և սրանով բարգաւաճութիւնը, Կիմոն ունէր Պոլիգնոտին, Պէրսիկէս՝ Ֆիդիստին և նրա հետ հռչակաւոր քանդակագործների, պատկերահանների և ճարտարապետների մի ամբողջ լէգէոն։ Ակրոպոլիսից դուրս Պէրիկլէսը կառուց, թերեւ իւր ծախքով Օդէսնը կամ ծածուկ թէատրոնը՝ երաժշտական ներկայացումների և քնարերգական երկերի արտասանութեան համար։ Ոչ հեռու ակտեղից գտնւում էր Տրէպիլէդ (Նոտտանի) քաղաքաւորը, այսպէս անւանւած ալն վիշտակարանների պատճառով, որոնց շնորհով հանդիսածունքը լաւէրժացնում էին իրանց բնական լաղթութիւնների վիշտակը։ Պէրիկլեսան օրերից Պանաթէնեան տօնախմբութիւնները տնում էին ամբողջ վեց օր, երբ տեղի էին ունենում խաղերի բոլոր տեսակները՝ ներկայացումներ և կրթութիւններ, ուր Աթէնացիների արեւտագիտական ճաշակը, ձեռնարկական կոթողը, զրազկական ձեռքերը առիթ էին գտնում երևան գալու Այն հանդատան ժամանակամիջոցներին, որ Պէլոպոնէսեան պատերազմները թող էին տալիս, դեռ այս կողմից էր որ քաղաքը շարունակում էր զարդարել Լիկուրդոսն աւարտեց Դիոնիսոսի մեծ թէատրոնը, նրան զարդարեց ողբերգակ բանաստեղծների արձաններով և նրանց երկերը հասարակական հեղինակութեան երաշխա-

ւորութեան տակ դրեց: Ագրէլի արւարձանը, որ գտնուում էր Ելիսուսի միւս կողմը, Հելիկոնի ստորոտում մի ընդացարան ստացաւ մարմնամար-
դական խաղերի համար: Լեկէոնի և Կիւնոզարգի մարմնամարդարանները
վերաշինեցին կամ ընդարձակեցին: Հասարակ մասնաւոր անձեր իրանց
հաշուով հասարակական շինութիւններ էին կառուցանում: Պատոնը ձեռնա-
րանում յինչ տեղ մոտաների տաճարը Լիզեկրատը՝ մի փոքրիկ մարմա-
րոնեակ սրբարան Արոպոլիսի հիւսիս արեւելքում Տրէպիլէզի ծալքում, սրբա-
րան որ չարտնի է Դէմոսթէնէսի Լապտեր անւան տակ և այլն:

դ. Աթէնքը Աղէքսանդրից մինչև Պաւլանիոսի ճա-
նապարհորդութիւնը (160 թ. Ք. Վտոյ): Եթէ Պիզիստրատիդների
գահակալութիւնից մինչև Քէրոնեան ճակատամարտն անցած երկու դարերը
Աթէնքի համար մի փառահեղ ծաւալման (expension) շրջան եղաւ՝ շնոր-
հիւ իւր սեփական աղբիւրների, մակեդոնական տիրապետութեան ժամա-
նակները, որին հետեց հռովմէականը, ներկայացնում են հետաքրքրաշարժ
տեսարան մի քաղաքի, ակնածութիւն ներշնչող իւր տէրերին, և լիացած
նրանց բարեգործութիւններով և պահած նիւթական շքեղութեան մէջ,
ինչպէս մի թանկագին առարկայ, որի տէրերը ջանացին նորա արժէքը
խնամով պահել: Աղէքսանդրի համբաւը, որ բաժանեց նրա կայսրութեան
ժառանգորդների մէջ, միայն պատերազմական փառքից չառաջացաւ, նրան
մասնակից եղաւ մի մեծ բաժին ալն մտաւոր ու բարոյական պերճութեան,
որի համար հելլենականութիւնը պարտական էր մասնաւորապէս Աթէնքին:
Նոյնպէս ալ քաղաքը հետզհետէ սկսեց համարել գեղարվեստի և գրակա-
նութեան մակրաքաղաք, ուսուցիչ ինն աշխարհի մտաւոր կեանքի:

Առաջի բերան Հռովմէացիները քիչ զժառուրթիւն կրեցին իրանց
բարբարոսութեան ու անլազութեան բնազդունները զսպելու, երբ Կար-
թագէնի աւերելուց Վտոյ՝ նրանք նւաճեցին Ասիան, Մակէդոնեան և Յու-
նաստանը: Կորինթոսը, Ամբրակիան և նոյն իսկ Աթէնքը պաշարելով ու
զրաւելով Սուլլայի ձեռքով միասեցին: Բայց կրօնական զղացմունքն ու
պետական իմաստութիւնը աւելի մարդասէր (humain) վարմունքներ ներ-
շնչեցին. շատ չանցած՝ հելլենական քաղաքների գեղարվեստական և դրա-
կան շուքը չաղթողի աչքերը շլացնելով, սա էլ իւր կողմից չաղթեց և
բաւականացաւ իւր հալոնիքը տանել գեղեցիկ իրերի ճաշակի և մտաւոր
զբաղմունքների հետ մի բոլորովին առանձին համակրութիւն ղէպի Յու-
ները, որոնք աղբ բաներում գերազանցում էին: Պաւլանիոս նկատում է,
որ Աթէնքի աւարառութիւնը և մի քանի հնութիւնների աւերումը, որոնց
համար Սուլլան լանցաւոր եղաւ, մի բացառութիւն էին. ամօթալի հիւան-
դութիւնը, որից նա մեռաւ, համարեց ալն աստածների պատուհասը,
որոնց տաճարները նա պղծեց, Հանրապետութեան վերջին ժամանակները
հռովմէական երկուսասարդութիւնը ղէպի Աթէնք էր ճանապարհորդում թէ
ուսանելու և թէ միևնույն ժամանակ աւելի լաւ դառնա-

լու Բաց Աթէնքի ամենամեծ բարերարն էր Ազրիանոս կալսը, որ ալնտեղ ապրելիս էր եղել, տակաւին իբրեւ մասնաւոր անձ: Նա ընդունեց անւանադիր Արիտոնտի տիտղոսը և մեծաքանակ դամարներ նւիրեց Ոլլիմպէոնի աւարտման համար: Մի ամբողջ քաղաքաբաժին, որ Ազրիանոսապրիս անունն ստացաւ, բարձացաւ տաճարի հիւսիս-արեւելեան կողմում Ագրէլեան ընթացարանի և Դեօմէլա քաղաքաբաժնի մէջ: Նա շինեց նաև մի տաճար Նւիրաւծ Հերաքլին և համահելլենեան Արամազդին, մի Պանթէոն և մի գիմնադիօն՝ զարդարած Լիբիեան մարմարոնեալ հարկւր սիւներով, մի հնութիւն որի տեղն ալսօր անորոշ է մնացած: Մինչև Բրիլլետօլից խմելու ջուր բերող ջրմուղներն սկսելով ալս կալսրի ձեռքով՝ վերջացան Անտոնիոս Նրջանկի օրով:

և. Աթէնքը Պաւղանիոսի ճանապարհորդութիւնն ից մինչև նորագոյն ժամանակները, Նրբ Պէլոպոնէսեան պատերազմից լետոյ Աթէնքն՝ իւր քաղաքական և ռազմագիտական անկումից լետոյ՝ միւլթարում էր իւր անցեալի վիշտակով, իւր հնութիւններն ու վիշտակարանները, իւր առասպելաբանութիւններն ու պատմութիւնը զրի առնւելից մատենագրների մի առանձին դասի շնորհով, որոնց անւանելին Ատթիդօգրաֆները: Այն մեծաքանակ երկերից, որոնք ներշնչւած էին նորնպէս հարուստ նիւթերով, միալն հատւածներն են մնում: Աշխարհագէտ Ստրաբոնը՝ օգոստոսի ժամանակներում խօսում է մի երկրի մասին որ նա նկարագրում է, աւելի իբրեւ փրիլսոփալ՝ քան հնաստուգ. նաև Աթէնքի մասին նա մեզ շատ անշան բան է ուսուցել: Ինչ վերաբերում է Պլուտարքոսին, որի «կեանքերը» (Vies)¹⁾ աթէնական թէատրոնի համար աւելի նիւթեր են պարտնակում՝ քան մի ալ քաղաքի մասին, նա հնութիւնները նկարագրում է միալն հակիրճ ու պատահական եղանակով: Քաղաքի մասին ամենաճիշտ և մանրամասն տեղեկութիւններ տաող հեղինակը Պաւղանիոս Պէրիէգէտն է: Նրա ալցելութիւնն Աթէնքին տեղի ունեցաւ 160 Քր. ի, երբ նա իւր տեղագրութիւնն սկսեց և ալս նկարագրութիւնների վերալ է որ կարող է Աթէնքի ամեն տեղագրական ռառմնասիրութիւն հիմնել: Նա թանկագին է ինքնըստ ինքեան և ալն ժամանակի պատճառով, երբ կազմեց, թանկագին նաև նրա համար, որ լետոյ լուսթիւնը համարեա լիապէս տիրում է ու թէ՛ Աթէնքի և թէ՛ ամբողջ հին աշխարի համար Գ. դարուց սկսւելով մօտենում են նիւթական աւերման, բարոյական նախատինքի, գեղարւեստական ու գրական անկման ժամանակները: Պաւղանիոսն Աթէնքը տեսաւ նրա ամբողջ կատարելութեան չքեղութեան մէջ, հսկայական գործերի հետեալ օրը, որոնցով Ազրիանոսը արտապատեց դէպի քաղաքն ունեցած իւր գորովը, ալն վալքենին, երբ Հերովդէս Ատտիկոսը կառուցանում էր իւր թէատ-

¹⁾ Յունաստանի և Հռովմի երեւելի անձնաւորութիւնների համեմատական կեանքը:

րոնը՝ Վերջապէս նրանք (Կոստանդինուպոլսի կաթոնքը) հին հեթանոսական սրբառանները քրիստոնէական եկեղեցիներ դարձրին, նրանց միջից արտաքսելով ան ստուածութիւնները, հրոնք իղէալացրած էին նախնի մեծ արեւստազէտների միջոցով։ Սուրբ Գէորգը Քէզէոսի տեղը բռնեց, Եղիան՝ Հեղիոսի, սուրբ Սոփիան, ապինքն՝ Աստուածալին խմաստութիւնը կամ Անարատ կոյսը՝ Աթէնասինը, սուրբ Միքայէլը՝ Հերակլէսինը։ Որովհետեւ նոր պաշտամունքը շինութեան չարմարութիւններէր պահանջում, բնականական անճաշակ արեւստը գերադասեց գեղեցիկ դարերի ոճերից։ Նա խանգարեց շինութիւնների ներսի գծերի կատարելութիւնը և զաղափարի միութիւնը։ Այսպէս վարակելին նաև քանդակագործութեան գլուխ գործոց հետ, մի գործողութիւն, որ ժամանակով Կալիգուլային նրա խենթ ունակնամտութիւնն էր փափաք աղղել։ Վերցնում էին նրանցից գլուխը և ան հեթանոսական առանձնալատելութիւնները՝ նրանց տեղը սրբերի կերպարանքներ և քրիստոնէական խորհրդանշաններ դնելու համար։ Սա բարբարոսութեան սկզբնաւորութիւնն էր, առաջին միջնադէպն ան պակասի, որ քրիստոնէական ոգին պէտք է մղէր հեթանոսութեան դէմ։

393 թ. Ալարիկը Վէստգոթների հետ նախագահեց բացալպտ արշաւանքներին և աւերումներին։ Առասպելը պատմում է սակաւն, որ նա համեմատաբար չափաւոր վարմունք ունեցաւ և այս վերադրում է անկրօնական տպաւորութեան, որ նրա վերաջ գործեց Ալրոպոլիսի հսկայական Պոլիս Պրոմախոսը։ Գէնդէրիկը կէս դար լեռով բաւականացաւ միայն Ատտիկեան ծովեզրերն աւարի առնելով։ Աթէնքը խուս տեց աղէտից չնորձով իւր տակաւին անսասան պարիսպներին։ Յուստինիանոսի մի հրովարտակը գոցել տեց Աթէնքի վարժարանները (529 թ.), որոնց վրայ նալում էին իրեն հեթանոսութեան ամենավերջին պատւարների վրայ, այս պատճառով դիւերը հետզհետէ թանձրանում է քաղաքի ճակատագրի վրայ։ Համարեաւ եօթը դար շարունակ նա անհետացած է երեւում պատմութիւնից։ Ամբողջ գրականական կեանքը պանդխտեց դէպի Կոստանդինուպոլիս և թէսալոնիկէ։ 1203 թականից լեռով, երբ լաւակիրները տիրացան այս քաղաքներից առաջինին, Աթէնքը դառաւ մի դքսութեան մալրաքաղաք, որի սահմանների մէջ գտնուում էր Ատտիկէ, Բէօտիա, Ֆոկիալի և Նւբէալի մի մասը։ Բուրդոնդացի ազնւատոհմի մէկը՝ Օթոն զը լա Բոշ՝ կոչւեց Աթէնքի և թէբալի դուքս։ Այս շրջանից մինչև անկախութեան պատերազմները (1830) Աթէնքի ճակատագիրն եղաւ՝ ալլ ևս ոչերբէք Յոններին չը պատկանել։ Տասներեքերորդ դարուց սկսեալ Ալրոպոլիսի պանծալի աւերակները շատ աղէտալի օրեր տեսան, մանաւանդ թնդանօթի դիւտի շնորհիւ և որ դարմանալին է մի խաղական ժողովրդի կողմից հասցրած վնասներն ամենից շատ եղան։

Սակեալ ԺՁ. դարու վերջերից արեւմուտքի ուսումնականների միտքը ուստիկ զբաղւած էր Աթէնքի հնութիւններով և ան մասերով, որ կա-

րելի էր քաղել հնութեան պատմութեան համար: Մարտին կրառու կամ կրառիտա, ուսուցչապետ Տիւրքեղէնի ¹⁾ համալսարանի ալ խնդրի համար թղթակցութիւն բացեց Արեւելքի գիտնականներէ, նէսպուլացի թէոզոքոս Յեզոմալի և Ակարնանցի Սիմէօն կալիզլիլի հետ, որոնք նրան մի քանի տեղեկութիւններ ուղարկեցին, 1621 թ. Գէզալս, Ֆրանսալի դեսպանը Պոլսում, ալցեւեց քաղաքն ու նկարագրեց նրա հազադիւտ բաները: Նուազէլլ Գուֆֆիեր կոմսը, Պոլսի դեսպանը, նորից բերեց Պարթէնոնի ֆրիզներէ (փռոզ) մի բնկոր ամիսն մի հատիկը և արդէն վաղուց պրծած: Լորդ Էլզէն խրախուսելով այս օրինակից Անգլիա տարաւ Ակրոպոլիսից բռնի սրկելով քանդակների ամբողջ նաւաբնութիւն, որոնք լիտով զնեց կառավարութիւնը Բրիտանեան թանգարանի համար: Այս եղաւ սրբապղծութիւնների երկար շարքի վերջաւորութիւնը: սկսեալ ալն ժամանակից, երբ Յունաստանն իւր տէրը դարձաւ, հոգածութիւնով պաշտպանում է Աթէնքի փառաւոր անցեալի մնացորդները: գիտնակաները, որոնց պնդում և հետադատում են ալզ հնութիւնները տեղն ու տեղը, ալս գործերը նւիրում են հազադիւտ ձեռնհասութեան հետ, սէր, խորին լարզանք ալն քաղաքին, որ նրանց աչքում ամփոփում է լուսնական քաղաքակրթութեան ամբողջ փառքն ու շուքը:

Ահա ալս խօսքերով կնքում է վերոյլնեալ հեղինակն Աթէնքի տեղագրականի վերաբերեալ լօղածը, որի մի երրորդ մասը մենք հաղիւ կարողացանք ալստեղ քաղաածօրէն մէջ բերել՝ բոլորովին զանց առնելով ալս լօղածի զուտ պատմական մասը: Նոյն ծաւալով, Մենք ալն կարծիքն էին Աթէնք մոտենուց առաջ թէ՛ նրանցով երբեմն զբաղածներին և թէ՛ նամանաւանդ անտեղեկներին, որովհետեւ ամեն մի ուղևոր որ կամենում է ըմբռնել ալս չքնաղ քաղաքի անցեալ ու ներկալ երեւութները, շատ անշնան բան շահած պիտի լինէր, եթէ լանպատրաստից ոտք դնէր նրա դռնից ներս: Մենք արդ պիտի տեսնենք, թէ ինչպէս ժամանակակից Աթէնքի իւրաքանչիւր երեւութ, եղել է նա կրօնական, բարոյական, մտաւոր գեղարւեստական՝ իւր անցեալի հարադատ դուստրն է ներկայանում, թէ՛ն նա երկար ու ձիգ դարերում ալս կամ ալն ներքին կամ արտաքին կերպարանափոխութեան ենթարկւած լինելով՝ մեղ միշտ իւր իսկական արտալատութիւնով չը ներկայանալ:

(Եր շարունակելի)

¹⁾ Գերմանիալում: